

The image shows the interior of a severely damaged, old building. The ceiling is a complex, dark wooden truss system with many beams, some of which are broken or sagging. The walls are made of rough-hewn stone and are crumbling in places. The floor is dirt and covered with debris. The lighting is dramatic, with strong shadows and highlights, emphasizing the decay and structural damage. An orange banner is overlaid on the top left of the image, containing white text.

**Перспективе грађана о будућој стратегији за
транзициону правду на Косову**

Перспективе грађана о будућој стратегији за транзициону правду на Косову

Гезим Висока и Бесарт Љуми

Колофон

Публикацију објавили Нова друштвена иницијатива, Интегра и ПАКС

Децембар 2020

Аутори: Др Гезим Висока и Бесарт Љуми

Насловна фотографија: Кораб Краснићи

Изглед публикације: Милан Добрић

ПРИЗНАЊА

Аутори желе да одају признање за стручну помоћ и значајне повратне информације које су пружили Кателијне Схенкел, Куштрим Колићи и Јована Радосављевић. Такође се захваљујемо свим појединцима који су поделили увиде и мишљења у интервјуима или на сесијама фокус група. Извештај је такође имао велике користи од свих сугестија које су дали чланови Основне групе цивилног друштва, а то су: Нора Ахметај, Игбале Рогова (Мрежа косовских жена), Шукрије Гаши (Партнери Косова), Дејан Радивојевић (ФДМЦ), Мехмет Мусај (КРЦТ), Лазар Ракић (АДРЦ), Маригона Шабиу (YINR Косово), Немања Несторовић (ЦБМ) и Сара Салиху (МПРЦ). На крају, веома смо захвални на финансијској подршци коју су пружили Америчка амбасада на Косову и ПАКС.

О АУТОРИМА

Др Гезим Висока је ванредни професор Студија мира и сукоба на Универзитету Даблин Сити у Ирској. Објавио је велики број радова о Косову, транзиционој правди и изградњи мира после сукоба.

Г. Бесарт Луми је активиста за људска права и транзициону правду са седиштем на Косову. Магистрирао је Решавање сукоба на Универзитету у Денверу, САД.

НОВА ДРУШТВЕНА ИНИЦИЈАТИВА

НСИ је организација цивилног друштва која оснажује невладинске заједнице за учешће у друштвеном и институционалном животу Косова и повећава поверење међу заједницама подржавајући суочавање са прошлошћу и нормализацију односа између Косова и Србије. www.newsocialinitiative.org

ИНТЕГРА

Мисија Интегре је да помогне развој Косова, посебно у контексту људских права и интеграције, бавећи се и промовишући приче и искуства маргинализованих заједница, доприносећи на тај начин процесима демократије, изградње поверења и суживота. www.ngo-integra.org

ПАКС

ПАКС сарађује са преданим грађанима и партнерима на заштити цивила од ратних дејстава, заустављању оружаног насиља и изградњи праведног мира. ПАКС послује независно од политичких интереса. www.paxforpeace.nl

Пројекат подржали:

Овај пројекат је финансиран преко гранта Америчке Амбасаде у Приштини. Мишљења, ставови и закључци или препоруке садржане овде припадају аутору(има) и не изражавају неопходно ставове Стејт Департамента.

Садржај

1. Увод и кључни налази	7
2. Случај за националну стратегију за транзиционалну правду	10
3. Сврха и принципи будуће стратегије за транзициону правду	13
4. Главни стубови будуће стратегије за транзициону правду	16
5. Закључци и препоруке	26
6. Анекси	26

1. Увод и кључни налази

Иако косовско друштво и даље пати од наслеђа насилног сукоба из периода 1998. и 1999. године, ни међународни ни национални актери нису успели да осмисле националну стратегију за транзициону правду која би се истински и свеобухватно бавила спорним питањима из прошлости. Уместо тога, напори за суочавање с прошлошћу одвијали су се упоредо са иницијативама којима је често недостајала координација, одрживо ангажовање и питања која су од важности за жртве сукоба и преживеле (погођене заједнице). Као што је наведено у засебној студији, претходне иницијативе карактерише недовољно интересовање међународне заједнице да укључи питања транзиционе правде у преговоре о успостављању мира и нормализацији између Србије и Косова.¹ Слично томе, раније напоре косовских институција карактеришу непотпуни, политизовани и персонализовани програми националних политичких лидера који су се само селективно и спорадично бавили одређеним питањима транзиционе правде. У одређеном степену, иницијативе организација цивилног друштва и организације које представљају погођене заједнице биле су најактивније у промоцији транзиционе правде и суочавању са прошлошћу на Косову, упркос многим ограничењима и изазовима.

Мере транзиционе правде све чешће се критикују због тога што се схватају и примењују као образац или као део алата, наиме, као уски скуп мера који се морају примењивати једнообразно свуда где су се догодила кршења људских права, без много узимања у обзир различитих потреба и перспектива погођених заједница. Националне стратегије се посебно генеришу кроз процесе одозго према доле и усредсређене на стручњаке, често изостављајући директно учешће погођених заједница. Ова студија има за циљ да изнесе перспективу косовских грађана о транзиционој правди и суочавању са прошлошћу, што ће је, надамо се, узети у обзир приликом осмишљавања будуће националне стратегије за транзициону правду. Иако студија не нуди образац како би требало да изгледа будућа стратегија о транзиционој правди, она нуди резиме циљева, приоритета и најважнијих питања које грађани на Косову сматрају приоритетним за решавање у будућности. Студију треба читати као додатак претходно објављеној студији под називом „Демократизација транзиционе правде на Косову“, која нуди детаљан преглед транзиционе правде на Косову до данас, и предлаже приступ у четири корака ка развоју институционалне инфраструктуре за суочавање са прошлошћу на Косову.²

Да би се разумеле потребе грађана, као и очекивања од будуће стратегије, организовано је десет расправа у фокус групама, као и интервјуи, са 156 учесника из свих етничких заједница на Косову, између августа и новембра 2020. године. Учесници су били разнолики, и долазили су из свих региона Косова и представљали су све етничке групе. Неколико фокус група је организовано са одређеним групама као што су жене, млади и чланови породица несталих особа. Упркос овом приступу широке инклузије, студија не тврди да даје потпуну слику перспектива и потреба свих грађана Косова, већ даје увид у најбитнија питања и потребе становника Косова. Учесници су добили прилику да дају своје виђење о сврси, кључним принципима и елементима које би евентуална стратегија о транзиционој правди морала узети у обзир. Штавише, у новембру 2020. године одржан је консултативни састанак са кључним организацијама цивилног друштва са Косова које

¹Гезим Висока и Бесарт Луми, *Демократизација транзиционе правде: ка промишљеној инфраструктури за суочавање с прошлошћу*, Интегра, НСИ, ПАКС, 2020, Приштина, Косово. Доступно на: <https://www.paxforpeace.nl/publications/all-publications/democratizing-transitional-justice-in-kosovo> ²Ибуд.

се баве транзиционом правдом, како би се разговарало о прелиминарним налазима и укључила њихова перспектива.³

Све у свему, ова студија показује да грађани верују да је Косово одавно требало да има национални и свеобухватан приступ транзиционој правди и суочавању са прошлошћу. Већина учесника описала је потребу за свеобухватном стратегијом која узима у обзир бриге и потребе свих појединаца и група погођених сукобом, без обзира на њихово етничко или друштвено порекло. Иако је потреба за свеобухватном стратегијом за суочавање с прошлошћу и транзициону правду јасно истакнута међу свим учесницима дискусија у фокус групама, међу њима постоји трајни скептицизам око вероватноће успешног спровођења у пракси. Распрострањена је сумња да би, слично другим стратегијама и политикама на Косову и због ограничених институционалних капацитета и ресурса, будући напори у постизању жељених циљева могли пропасти, пропуштајући тако још једну прилику да се наслеђе прошлости реши путем стратешког, свеобухватног и инклузивног приступа.

Поред институционалне спремности и капацитета да се осмисли и примени таква стратегија, налази ове студије показују да је значење транзиционе правде на Косову дубоко испреплетено са етничким идентитетом, што има озбиљне импликације у креирању инклузивне и свеобухватне стратегије за суочавање са прошлошћу. Суочавање са прошлошћу на Косову изузетно је проблематично јер међу етничким групама нема консензуса и мало је емпатије о томе како се борити са наслеђем прошлости, о томе како прихватити приче, искуства и перспективе других етничких заједница, као и о томе како ићи даље и замислити заједничку будућност. Постоји предиспозиција да се транзициона правда сведе само на моноетничку и једнодимензионалну правду. Суочавање са прошлошћу за косовске Албанце подразумева решавање отворених питања, као што су нестале особе, кривично гоњење починилаца ратних злочина, захтевање репарација и накнада ратне штете, као и учвршћивање независне државности убеђивањем Србије да призна независност Косова и локалне српске заједнице да прихвати косовску државност. Посебно је међу косовским Албанцима устаљено мишљење да ће мир са Србијом бити немогућ све док се не реше сва нерешена питања из прошлости, наиме истина, правда и репарације за ратне злочине и на задовољство погођених заједница.⁴

С друге стране, косовски Срби суочавање са прошлошћу сматрају проблематичним, јер је мало вероватно да ће донети правду њиховим жртвама и позитивно допринети садашњим и будућим етничким односима на Косову и ширем региону. Суочавање с прошлошћу за њих подразумева проблематизовање оружаног отпора Албанаца и оправдавање акција Србије у одбрани поретка који је наметнуо Милошевићев режим.⁵ Уместо тога, међу косовским Србима постоји тенденција да усмере дискусију о суочавању са прошлошћу само на постконфликтна и садашња питања. Наиме, усмерава се пажња на постконфликтни период и третирање уочене неправде и ограничени простор за српску заједницу на Косову да ужива своја политичка, социјално-економска и језичка права, укључујући право на слободно кретање и повратак у предратна насеља. За остале мање етничке заједнице транзициона правда остаје само тежња, јер постоји осећај да њихове заједнице нису добиле заслужену пажњу и подршку у тражењу истине и правде за прошле ратне злочине, нити су имале користи од различитих послератних социо-економских шема као што је то био случај са другим доминантним заједницама. Како транзициона правда и суочавање са прошлошћу имају различито значење за различите етничке заједнице на Косову, будућа стратегија мора то узети у обзир и

³Основну групу цивилног друштва чинили су: Нора Ахметај, Избале Рогова (Мрежа косовских жена), Шукрије Гаши (Партнери Косова), Дејан Радивојевић (ФДМЦ Грачаница), Мехмет Мусај (КРЦТ), Лазар Ракић (АДРЦ), Маригона Шабиу (УННР Косово), Немања Несторовић (ЦБМ) и Сара Салиху (МПРЦ).

⁴Фокус група 2, 12. августа 2020, регион Приштине, Косово. ⁵Фокус група 9, 20. августа 2020, регион Митровице, Косово.

осигурати да се осмисли приступ одоздо према горе и осигурати укључивање свих погођених заједница. Ово је предуслов за свеобухватно решавање отворених спорова и превазилажење дуготрајног наслеђа насилног сукоба. Укратко, кредибилитет сваке будуће стратегије лежи на њеној способности да обезбеди приступ дизајнирању, спровођењу и оцењивању будућих акција у области транзиционе правде и суочавања са прошлошћу који је непристрасан, принципијелан, заснован на правима и фокусиран на људе.⁶ Ова студија је структурирана на следећи начин. Прво је дат кратак преглед постојеће ситуације како би се утврдио обим проблема и хитна потреба за стратегијом о транзиционој правди. Друго, представљена је перспектива грађана о сврси и принципима који треба да воде будућу стратегију како би се истакле њихове потребе и очекивања. Треће, студија нуди преглед кључних питања која би грађани желели да се појаве у будућој стратегији о транзиционој правди на Косову. На крају, студија нуди низ широких препорука и запажања која би могла бити од користи онима који су одговорни за осмишљавање будуће стратегије на Косову.

⁶Иако је суочавање с прошлошћу концепт који покрива широк спектар питања и наслеђа проистеклих из сукоба, транзициона правда подразумева много ужи скуп мера и радњи којима се правда доноси жртвама и преживелима. У овом извештају користићемо их заједно, а понекад и одвојено, у зависности од случаја.

2. Случај за националну стратегију о транзиционој правди

Нерешена питања и наслеђе насилног сукоба на Косову 1998–99 настављају да доминирају политичким дискурсом на Косову и у Србији сами по себи. Ова нерешена питања и даље ометају могућност косовских грађана да се помире са прошлошћу и крену ка будућности. Грађани имају негативну перцепцију о спремности и капацитету међународне заједнице, српских власти и Владе Косова да промовишу правду и боре се против некажњивости за прошле ратне злочине и озбиљних кршења људских права. Што је најважније, дуготрајно наслеђе најновијег сукоба на Косову и даље служи као покретачки фактор и извор сукобљавања међу етничким групама на Косову, и често се користи зарад политичке и изборне агенде. Овај одељак нуди кратак преглед обима проблема са транзиционом правдом на Косову и скицира перцепцију грађана о хитној потреби свеобухватног бављења овом материјом.

У последње две деценије напори за суочавање са прошлошћу и транзиционом правдом одвијали су се без свеобухватне стратегије. Углавном смо били сведоци секторских и упоредних иницијатива и институционалних и правних путева за одвојено решавање различитих питања у вези са сукобом (видети Анекс 6.1). На почетку, прилика за осмишљавање свеобухватне и одрживе стратегије за транзициону правду пропуштена током привремене управе УН-а на Косову (1999–2008). Током овог периода, напори међународне заједнице били су усмерени на решавање других хитних питања на Косову, као што су: хуманитарна помоћ, безбедност и управљање. Међутим, нерешени политички статус Косова и одређивање приоритета за краткорочну агенду стабилизације и изградње државе одиграли су главну улогу у превиђању хитне потребе за суочавање са прошлошћу. Што је најважније, недостатак мировног споразума између Србије и Косова поставио је негативну путању која је значајно утицала на политику транзиционе правде на Косову и у ширем региону. Од тада, случајевима ратних злочина углавном се баве међународни и хибридни судови, док се судбина несталих и иницијативе за тражење истине делегирају на специјализоване агенције и групе цивилног друштва. До сада је највише пажње посвећено суђењима за ратне злочине које воде интернационализовани, хибридни и национални судови на Косову. Правда за ратне злочине и друге тешке повреде људских права тражи се кроз одвојене судске механизме и под различитим међународним и националним властима. Међутим, досијеи истрага ратних злочина и оптужница на Косову које су спроводили међународни и национални судови и даље су незадовољавајући. Између 1999. и 2020. године, само је 117 особа оптужено за ратне злочине и тешке повреде људских права на Косову, од којих је 62 Албанца, 49 Срба, 5 Црногораца и један из ромске заједнице.⁷ Актуелни Специјални суд за Косово, који је своју прву оптужницу објавио у септембру 2020. године, и даље је широко оспораван међу косовским политичким естаблишментом и већинском албанском заједницом.⁸

⁷Сабина Пергега, Мирвез Тачи и Медина Кадриу, „Амнестија ратних злочина на Косову“, Косовски правни институт, Приштина, Косово 2020. Доступно на <https://kli-ks.org/amnistia-e-krimeve-te-luftes-ne-kosove/> ⁸СВК су основана према косовском закону 2015. године са „одређеним мандатом и јурисдикцијом над злочинима против човечности, ратним злочинима и другим злочинима према косовском закону, који су започели или су почињени на Косову између 1. јануара 1998. и 31. децембра 2000. године или над грађанима Косова или Савезне Републике Југославије“. Такође погледајте: Гезим Висока, „Процена потенцијалног утицаја специјалистичког суда“, Висока, Процена потенцијалног утицаја косовског специјалног суда, Утрехт и Хаг: ПАРК и Имунити Вач, 2017. Доступно на: <https://www.paxforpeace.nl/publications/all-publications/assessing-the-potential-impact-of-the-kosovo-specialist-court>.

Предоминантни фокус на суђењима за ратне злочине утицао је на друге важне аспекте суочавања с прошлошћу, као што су: тражење истине и документација, комеморација, репарације и обештећења, као и препознавање и подршка свим жртвама и преживелима без обзира на њихов идентитет и статус. Напоре за идентификацију тела несталих особа водиле су бројне међународне и локалне агенције. Влада Косова успоставила је правну и институционалну инфраструктуру за нестале особе, али и даље постоје изазови у идентификовању посмртних остатака преко 1.600 несталих, укључујући погрешну идентификацију тела, као и политичку вољу у Србији за веродостојну и транспарентну истрагу судбине свих несталих лица.⁹ Остаје да се види да ли ће тренутни дијалог између Косова и Србије који предводи ЕУ допринети решавању судбине несталих особа. Напорима да се документују догађаји, перспективе и искуства углавном доминирају моноетнички наративи и кратковиди интереси политичких елита. Да би надокнадио ове недостатке, мали број организација цивилног друштва предњачио је у промовисању грађанских и инклузивних приступа казивању истине, документовању и пружању подршке жртвама и преживелима и залагању за етничко помирење. У недостатку политичког консензуса на регионалном и националном нивоу, судбина иницијатива, попут РЕКОМ-а или Комисије за истину и помирење бившег косовског председника, и даље је неизвесна и ограничена.

Током међународне администрације на Косову, питање одштете за ратне злочине и друге штете углавном је занемарено, а фокус је уместо тога био на хитнијим проблемима у вези са повратком избеглица, решавањем спорне имовине и другим безбедносним проблемима етничких мањина. Од тада су косовске институције осмислиле широку шему социјалне помоћи за 12 различитих социјалних категорија погођених сукобом.¹⁰ Тек након што се група невладиних организација¹¹ са седиштем на Косову, уз подршку британске владе, мобилисала да тражи репарацију за жене које су биле цивилне жртве, Влада Косова је одговорила и осмислила правну и институционалну инфраструктуру за идентификацију и подршку жртвама сексуалног насиља током сукоба. С друге стране, Србија је до сада обезбедила компензацију за мали број појединачних случајева. Између 2006. и 2010. године, Фонд за хуманитарно право са седиштем у Београду поднео је 52 тужбе против Србије, тражећи накнаду за 188 жртава рата на Косову.¹² Упркос овим ограниченим напорима, Србија не планира да понуди широку и свеобухватну компензацију за ратну штету нанету на Косову.

Као резултат ове динамике, напори за успостављање институционалних гаранција да не би дошло до понављања сукоба били су симболични, једностранни и углавном су прошли незапажено упркос значајним законодавним и институционалним улагањима у изградњу мира, мањинска права и поделу власти. Велики напор за осмишљавање националне стратегије за транзициону правду догодио се након независности Косова 2008. године, подржао га је УНДП, али је завршио неуспешно. 2012. године основана је Међуминистарска радна група за суочавање с прошлошћу и помирење (ИМВГ-ДвПР) чија је улога била да „узме у обзир ставове жртава свих заједница на Косову“ који би се укључили у националну стратегију за транзициону правду.¹³ ИМВГ-ДвПР су чинили представници владе и цивилног друштва, укључујући и мањинске заједнице. Међутим, 2018. године, ИМВГ-ДвПР је званично престао да функционише након што није успео да

⁹Катрине Бумбергер и Метју Холдеј, „Србија, Косово, мора да се посвети веродостојним истрагама несталих особа“, 9. септембар 2020, БИРН, Сарајево, Босна и Херцеговина. Доступно на: <https://balkaninsight.com/2020/09/09/serbia-kosovo-must-commit-to-credible-missing-persons-investigations/?fbclid=IwAR1Ay-mZsB-jzDw31OUWKVEolq8YucsbFp8brtCXn2NF7bMQnlEu3Mг3уWA>. ¹⁰Категорије корисника укључују: породице мученика; нестале особе породица ОВК; ратне инвалиде; инвалиде са старатељем; породице ратних инвалида након смрти; породице цивилних жртава; породице несталих особа; ратне инвалиде који су цивили; породице цивилних инвалида након смрти; ветеране; и жртве сексуалног насиља. ¹¹Иницијативу су предводили Косовски центар за рехабилитацију жртава тортуре (КРЦТ), Центар за промоцију женских права и Медика Косова. ¹²Дардан Хоти, „Може ли Косово наплатити ратна разарања?“, БИРН, 6. новембра 2019. Приштина, Косово. Доступно на: <https://balkaninsight.com/2019/11/06/can-kosovo-get-payback-for-wartime-devastation> ¹³Влада Косова, „Нацрт одлуке о успостављању међуминистарске радне групе за суочавање с прошлошћу и помирење“, док. Бр. 03/77, 4. јуна 2012, стр. 3

развије националну стратегију за транзициону правду. Ова иницијатива је пропала као резултат два међусобно повезана фактора: а) недостатка политичке воље Владе Косова и одсуства притиска међународне заједнице да подржи ову иницијативу; и б) недостатак одговарајућих капацитета, ресурса и репрезентације у ИМВГ-ДвПР-у који је поткопао припремне и оперативне аспекте.¹⁴ Недавно је, у настојању да се позабави питањем транзиционе правде на Косову, Министарство правде Косова основало Одељење за транзициону правду и подршку жртвама криминала, чија је главна функција да предлаже политике и нормативне акте који се односе на област транзиционе правде.¹⁵ Остаје да се види да ли ће ово ново институционално тело успети да превазиђе недостатак политичке воље и капацитета међу свим заинтересованим странама да се свеобухватно и систематски ангажују када је у питању наслеђе прошлости, које и даље значајно подрива напоре за остваривање правде за све жртве, реши нерешена питања и створи структуру за подршку одрживом миру и напретку друштва.

Недостатак озбиљног и свеобухватног приступа суочавању са прошлошћу ризикује да одужи *ad hoc* и селективне иницијативе, које теже да одговарају одређеним социјалним и етничким групама и искључе друге погођене заједнице на Косову. До сада су разне студије показале да се напори на суочавању с прошлошћу на Косову сматрају једнодимензионалним, наиме свака етничка група рад судова за ратне злочине, иницијативе за тражење истине и репарације за жртве доживљавају као мере усмерене на корист једне етничке групе, а не и других.¹⁶ Јавно мњење на Косову и даље је високо подељено по етничким линијама када је реч о транзиционој правди и постоји значајан јаз у перцепцији међу свим етничким групама о историји и догађајима за време сукоба, о одговорности за ратне злочине и жртвама, о правима жртава, преживелих и погођених заједница, уз супротстављена гледишта о томе како се суочити са прошлошћу и кренути напред. Сходно томе, следећи одељци ове студије нуде преглед перспективе грађана и наглашавају зашто је стратегија за транзициону правду на Косову одавно закаснила.

¹⁴Нора Ахметај и Томас Унгер, *Косовски оквир за суочавање с прошлошћу на прекретници: Преглед цивилног друштва о напретку ка Националној стратегији за транзициону правду*, ПАКС, Интегра, Импунисти Ваш, ЦПТ, 2017, Приштина, Косово. ¹⁵Влада Косова, 'Уредба ГРК - бр.12 / 2018 О изменама и допунама Уредбе ГРК-бр. 31/2013 о унутрашњој организацији Министарства правде', 31. јула 2018. Доступно на: <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=17792>.

¹⁶Висока и Љуми, *Демократизација транзиционе правде*.

3. Сврха и принципи будуће стратегије за транзициону правду

Кључно за будућу стратегију транзиционе правде је дефинисање сврхе, обима и принципа који ће водити процес израде, примене и оцене. Налази овог истраживања показују да не постоји консензус међу свим етничким групама на Косову по питању тога шта транзициона правда представља и која би требало да буде сврха и обим будуће стратегије. Географски положај, етничко порекло и лично порекло учесника открили су широк спектар преференција и схватања о томе шта би требало да буду сврха, принципи и приоритети будуће стратегије транзиционе правде на Косову. Свака заједница се дефинише као жртва сукоба. Косовски Албанци желе да се баве прошлошћу, док косовски Срби углавном желе да се баве пост-конфликтним периодом. Друге етничке групе слично желе да се њихов глас и перспективе чују и укључе у процесе транзиционе правде на Косову.¹⁷ Овај идентитетски став према сукобу и његовом наслеђу има далекосежне импликације на то шта представља жртве и ко су погођене заједнице, који су приоритети и хитна питања која треба решити и колико је вероватно да ће се наћи заједнички темељи за изградњу мира и помирење кроз различите перспективе транзиционе правде.

Међу учесницима из албанске заједнице на Косову постоји широки консензус о томе шта треба да обухвати будућа стратегија. Они су делили мишљење да би кривично гоњење осумњичених за ратне злочине требало да остане централно за будуће напоре за транзициону правду, затим адресирање хитних потреба породица несталих, жртва сексуалног насиља током сукоба, рањених и особа са инвалидитетом током сукоба. Огромна већина учесника из албанске заједнице на Косову, посебно младих, тврди да је идентификација посмртних остатака киднапованих и несталих особа најважнија ствар на коју треба да се фокусира будућа стратегија за транзициону правду.¹⁸ Слично томе, учесници су истакли важност јачања подршке жртвама сексуалног насиља током сукоба на Косову у решавању њихових психолошких и здравствених проблема, док се њихово економско оснаживање сматра кључним за превазилажење социјалне стигме и искључености. Поред ових питања, учесници из албанске заједнице на Косову истакли су важност решавања спорова око власништва над имовином и повратка интерно расељених лица, као и репарација за ратну штету као меру материјалне правде.¹⁹

Ипак, постоји скептицизам према капацитету и спремности Владе Косова да се суочи са прошлошћу путем националне стратегије, као и бојазан да ће нескладни рад међународне заједнице путем хибридних судова и недостатак сарадње из Србије поткопати будуће напоре за суочавање са прошлошћу. Учесници из албанске заједнице на Косову истакли су као забринутост релативизацију приписивања одговорности за ратне злочине на Косову, наводећи да су током година идентитет, намера и улога одговорних актера за злочине на Косову изврнути, чиме су починиоци често представљени као жртве и обрнуто.²⁰ Званично извињење Србије за ратне злочине почињене на Косову током рата су учесници из албанске заједнице описали као фактор који доприноси миру и помирењу у региону. Стога би за њих циљеви будуће стратегије требало да буду откривање истине и приписивање одговорности за ратне злочине на Косову као предуслов за јасан приказ сукоба и његовог наслеђа.

¹⁷Интервју Б, 17. новембра 2020, Приштина, Косово. ¹⁸Фокус група 2, 12. августа 2020, регион Приштине, Косово. ¹⁹Ибид.

²⁰Фокус група 4, 17. августа 2020, регион Пећи, Косово.

Међу косовским Албанцима неупитна је потреба и значај стратегије за транзициону правду. Међутим, међу косовским Србима постоји велика скепса, невољност и условна подршка таквој стратегији. Српски учесници имају мало поверења у процесу транзиционе правде и често их повезују са политиком великих сила и виде их као циљане кампање западних држава.²¹ За њих транзициона правда није повезана са истином, правдом и миром, већ са приписивањем кривице, политиком моћи и стратешким интересима. У овом контексту, учесници косовски Срби указали су да прихватање такве стратегије зависи пре свега од политичке воље и мере до које се препознаје и узима у обзир српска перспектива о рату, приписивање одговорности и статус жртава.²² Такође постоји и оклевање за суочавање са прошлошћу због могућности приписивања кривице и одговорности за неправде у прошлости, што може резултирати подривањем њиховог садашњег статуса и делегитимизацијом њихових захтева и подривањем политичких приоритета. Штавише, прихватање заједнице косовских Срба да се суочи са прошлошћу повезано је са социо-економским и језичким признањем у садашњости.²³ Другим речима, заједница косовских Срба није вољна да се суочи са прошлошћу ако се не осигурају њихова политичка, економска и социјално-језичка права на Косову.²⁴ Уместо тога, међу њима је већи нагласак на тражењу правде за садашња питања од бављења ратним догађајима и наслеђем сукоба. Више је заокупљености свакодневним животом и изазовима који утичу на њихову заједницу, а нема осећаја заједничке историје, патње или искустава из прошлости са другим етничким заједницама.²⁵

Без обзира на ове различите ставове и дилеме, већина учесника из свих етничких заједница истакла је да будућу стратегију за транзициону правду и суочавање с прошлошћу треба развити кроз свеобухватан и недискриминаторски приступ и треба узети у обзир потребе свих погођених заједница на Косову упркос њиховом етничком статусу. Један испитаник је истакао транспарентност и правичност као кључне водеће принципе:

„Једна од основних вредности коју сматрам да би институције требало да следе и на којој би требало да се заснивају је транспарентност, затим правичност и избегавање фаворизовања одређених група.“²⁶

Испитаници су такође истакли важност промовисања једнакости међу свим погођеним заједницама, што подразумева поштовање и адекватно разматрање њихових потреба и интереса. Као што је један учесник из породица несталих косовских Албанаца изјавио:

„Једнакост значи једнакост за све ... то значи нуђење једнаких решења за све без разлика.“²⁷

Вапај за укључивањем и једнакошћу такође преовлађује међу недоминантним етничким мањинама на Косову. Као што је косовски ромски активиста изјавио:

„Веома је важно укључити све етничке мањине у било који процес транзиционе правде. Нажалост, до сада је фокус био само на Албанцима и Србима, док су остале етничке мањине изостављене из разговора, чак и од стране донатора и институција. Из рата нема наратива о Ромима, Ашкалијама и Египћанима, нико на њих не гледа као на жртве. Жртве ових заједница треба да се саслушају.“²⁸

²¹Фокус група 8, 18. августа 2020, широм Косова. ²²Фокус група 7, 12. августа 2020, регион Гњилане, Косово. ²³Фокус група 9, 1. септембра 2020., Северна Митровица, Косово. ²⁴Фокус група 7, 12. августа 2020, регион Гњилане, Косово. ²⁵Фокус група 9, 01. септембар 2020, регион Пећи, Косово. ²⁶Фокус група 2, 12. августа 2020, регион Приштине, Косово. ²⁷Фокус група 3, 13. августа 2020, широм Косова. ²⁸Интервју Б, 17. новембра 2020, Приштина, Косово.

Слично томе, учесник из бошњачке заједнице је додао:

„Стратегија би се требала фокусирати на аспекте који нису истражени и који су директно или индиректно повезани са жртвама из бошњачке заједнице у периоду од 1998. до 2000. Приоритет би требало бити правда за жртве.“²⁹

Већина испитаника тврди да би будућа стратегија за транзициону правду требало да буде дизајнирана уз учешће погођених заједница и оријентисана ка решавању потреба и брига жртава и преживелих. Косовски Турчин је изјавио: „свим мањинама на Косову треба пружити подршку када су у питању директни или индиректни облици учешћа, као што су консултације и праћење будуће стратегије за транзициону правду на Косову“.³⁰ Конкретно, постоји општи консензус да будућа стратегија треба да има за циљ побољшање живота грађана са фокусом на жртве и преживеле и да отвори пут за будућност у којој се инциденти из прошлости неће поновити. Као што је један учесник косовски Албанац изјавио:

„Коначно, крајњи циљ ове стратегије треба да буде побољшање физичког и менталног благостања свих погођених заједница, без обзира на њихов социо-економски статус и етничко порекло.“³¹

Штавише, грађани су истакли важност да будућа стратегија треба да заустави дисбалансиран фокус и права на прошла страдања која се нуде само уској групи етничких и друштвених категорија на Косову.³² Будућа агенда за транзициону правду требало би да иде руку под руку са социјално-економском правдом за све етничке заједнице на Косову. Према томе, будућа стратегија треба да буде дизајнирана на такав начин да промовише инклузију и обезбеди да се глас и потребе свих погођених заједница узму у обзир и преведу у институционалну подршку. Учесници су тврдили да би најприкладнији приступ у решавању питања и наслеђа прошлости на Косову требало да буде одоздо према горе, почев од породица жртава и преживелих, преко сеоских већа, општина, до централног нивоа и судова. Међу грађанима постоји бојазан да ће, ако будућом стратегијом доминирају процеси одозго према доле и ако је написана искључиво како би одговарала агенди политичких лидера на Косову, вероватно произвести ограничене ефекте. Из тог разлога, они су позвали на комбиновани приступ одоздо према горе и одозго према доле у развоју и примени такве стратегије. Поготово, погођене заједнице треба да буду директно укључене и да имају користи од будуће стратегије и да буду директно представљене у будућим подухватима, а не путем других структура које често нису у стању да представљају угрожене заједнице. Разноликост перцепција сведочи да ће само приступ одоздо према горе, инклузиван и свеобухватан приступ дизајнирању будуће стратегије вероватно понудити једнаке могућности свим погођеним заједницама и на тај начин побољшати легитимитет таквог закаснелог процеса.

²⁹Интервју Ф, 24.11.2020, Митровица, Косово. ³⁰Интервју Ц, 18.11.2020, Приштина, Косово. ³¹Фокус група I, II Август 2020, регион Приштине, Косово.

³²Интервју Е, 23. новембра 2020, Грачаница, Косово.

4. Главни стубови будуће стратегије за транзициону правду

Перспективе грађана о томе која би питања била кључна и који су приоритети у оквиру свеобухватног приступа суочавању са прошлошћу груписане су у четири главна стуба, као што је наведено у наставку, која се сматрају подједнако важним за бављење заоставштином из прошлости на Косову.

4.1 Тражење истине

Учесници ове студије сматрају да је откривање истине о ратним злочинима и другим озбиљним кршењима људских права, као и документовање и адекватно обележавање догађаја и искустава свих погођених заједница кључно за суочавање са прошлошћу и транзициону правду. До сада су се напори за тражење истине на Косову одвијали *ad hoc* и углавном кроз пројекте цивилног друштва. Није било систематског, координисаног и стратешког приступа за документовање догађаја, доказа и искустава погођених заједница. Знање грађана који су били укључени у ово истраживање о догађајима из прошлости било је углавном анегдотско, често са нетачним и пренадуваним бројевима страдалих и врстама почињених ратних злочина. Приметили смо широк спектар неусклађених мишљења о напорима косовских институција и цивилног друштва у решавању наслеђа сукоба на Косову. Оно што дискусије у фокус групама откривају јесте да постоји врло мало емпатије и разумевања перспектива и искустава једних и других из периода сукоба и горућих питања која утичу на њихов живот и способност да наставе даље и помире се са прошлошћу. Уместо тога, у свим етничким заједницама постоји готово скриптирани наратив о прошлости и о томе која су приоритетна питања која треба решити у будућој стратегији. Овако ограничено познавање истине о прошлим догађајима оставља могућност погрешног препознавања битних чињеница о прошлости које би могле довести до изградње нетачних, једностраних наратива, са далекосежним последицама по погођене заједнице и изгледе за изградњу мира и помирење.

Већина грађана нагласила је важност тражења истине, али такође препознала да се истина различито перципира код сваке етничке групе. Свака заједница је предиспонирана да заговара моноетничко тражење истине, обележавање и документовање прошлости. Мало је простора за тражење заједничких основа или за стварање заједничких друштвених простора за суочавање с прошлошћу. Неки од учесника деле становиште да је веома тешко да се заједнице сложе око заједничке истине о прошлости, ако не и немогуће, истичући да свака заједница признаје другачију истину. Међу неким српским учесницима било је мишљења да је откривање истине о сукобу проблематично, јер може резултирати приписивањем и колективизацијом кривице за прошле ратне злочине и озбиљним кршењима људских права читавим етничким групама.³³ Конкретно, међу косовским Србима превладава перцепција да се све етничке заједнице на Косову сматрају жртвама сукоба, чиме се догађаји, искуства и наслеђа пре почетка сукоба, за време сукоба и после сукоба изједначавају. Како је рекао један млади Србин са Косова:

³³Фокус група 8, 17. августа 2020, широм Косова.

„Мислим да би тотални хаос настао кад би се истина избацила на видело, јер мислим да обе нације живе у заблуди о многим злочинима које су починиле.“³⁴

Друге етничке заједнице помињале су различите изазове са којима се суочавају при документовању прошлих кршења људских права и тражењу правде за своје жртве, укључујући страх од освете и последице по своје заједнице. Као што је учесник Ашкалија изјавио:

„Мањине се устручавају да пријаве прекршаје против њих, јер не верују институцијама и не пријављују злочине из прошлости због страха од освете над њима ... Мањине су покушале да пријаве случајеве одређених злочина у периоду од 1999. до 2000. године, али пошто се ништа није решило, изгубили су веру у процес.“

Слично томе, ромски учесник је додао:

„Страх је кључни фактор у оклевању мањина да крену напред да испричају своју причу. Држава их је у многим случајевима изневерила у остваривању правде, па су изгубили веру у државу и правду.“³⁵

Још једно спорно питање међу доминантним заједницама је дефинисање временског периода сукоба и обима почињених злочина. Конкретно, постоји тенденција међу албанском и српском заједницом да идентификују проблеме и временске оквири који једну заједницу приказују као жртве, а другу као починиоце и обрнуто. Приметили смо да је међу српским учесницима било приметно одсуство коментара на злочине које су српска полиција, војне и паравојне снаге починиле над цивилним албанским становништвом и да се углавном дискусија фокусира на постконфликтни период и преовлађујући осећај неправде према њиховој заједници. Слично томе, међу учесницима косовским Албанцима акценат је био на наслеђу и нерешеним питањима из ратног периода, а не толико на постконфликтном периоду или неправдама које су доживеле друге етничке заједнице. Штавише, обе заједнице су нормализовале збирне наративе о прошлости. Међу косовским Албанцима нема помена српских или мањинских жртава сукоба, док српска заједница настоји да оспори или минимизује злочине почињене над цивилним Албанцима. Међу српским учесницима било је значајног отпора и неспремности да признају косовске Албанце као жртве злочина које су током сукоба починиле српска полиција и војне снаге. Супротно томе, међу учесницима косовским Србима раширена је перцепција да су „жртве Срби и друге етничке мањине ...“, а не косовски Албанци.³⁶

Међу осталим заједницама постоји снажна перцепција да доминантне заједнице у потпуности ућуткују њихов наратив о прошлости, њихова искуства и потребе, док их међународна заједница широко занемарује. Посебно су истакли право да знају о судбини несталих особа међу мањинским заједницама. Активиста, косовски Ром, изјавио је да „транзициона правда тренутно не постоји“ за њихову заједницу, додајући да:

„Недостаје размена информација са породицама несталих, недостатак приступа механизмима транзиционе правде, као и свеукупна дискриминација са којом се сусрећу породице несталих и/или породице које још чекају да сазнају судбину њихове вољене особе“.³⁷

³⁴Ибид. ³⁵Интервју Б, 17. новембар 2020, Приштина, Косово. ³⁶Фокус група 10, 02. септембар 2020, регион Митровице, Косово.

³⁷Интервју Е, 23. новембра 2020, Грачаница, Косово.

Документовање ратних догађаја и откривање судбине несталих особа било је поменуто скоро у свакој расправи и разговору са активистима. Иако постоји заједничко мишљење да је тражење и проналажење истине веома тежак задатак, већина учесника је нагласила потребу да се жртве саслушају и да се њихова сећања правилно документују од стране владиних институција. Иако је већина тела несталих током сукоба идентификована, судбина преко 1.600 несталих и даље остаје непозната. Главни изазов у идентификовању тела несталих особа од краја сукоба остаје политичка и добра воља свих умешаних да сарађују у решавању постојећих препрека. Међу породицама несталих особа из албанске заједнице постоји велика фрустрација због спорог и неефикасног процеса идентификације тела несталих током и после рата, као и недостатка политичке воље међу политичким лидерима у Србији, ЕУ и другим земљама, као и да се Влада Косова озбиљно и одлучно позабави овим дуготрајним проблемом на Косову.³⁸ Учесник Ром поновио је исту забринутост: „Тражење истине је изузетно важно, већина породица које још увек чекају правду живе у балону и даље не знајући шта се догодило са њиховим вољенима“.³⁹ Учесници косовски Албанци посебно су нагласили да одредбе о несталим особама треба узети у обзир током разговора са Србијом уз помоћ ЕУ и да оне треба да буду суштинска карактеристика евентуалног мировног споразума.⁴⁰

Већина учесника навела је да су питања као што су наративи, архиви, музеји о рату и школске књиге из историје важна средства за промоцију истине о рату. Конкретно, они су истакли потребу да се у школама широм Косова детаљније разговара о рату и наслеђу из прошлости. Као што је учесник косовски Албанац изјавио:

*„Фокус би требало бити на образовању, у подучавању историје засноване на чињеницама, која би повећала свест ученика и студената о томе шта се заиста догодило на Косову“.*⁴¹

Учесник Ашкалија је додао да за његову заједницу кључни проблем представља "недостатак знања о њиховим правима и о постојећим законским оквиром који штити права мањина", сматрајући да је то "последича недостатка адекватног образовања и нивоа освешћености".⁴²

Учесници су такође нагласили важност дизајнирања и примене посебних програма сведочења где погођене заједнице могу делити и документовати своја искуства из сукоба кроз аудио-визуелне алате и остављати доказе будућим генерацијама да уче о прошлости.⁴³ Као што је један учесник косовски Албанац изјавио:

*„Мислим да би било корисно да људи који су највише пропатили за време рата, добију сигуран простор у којем могу делити своја искуства и осигурати да будуће генерације не забораве на своју прошлост.“*⁴⁴

Поред важности документовања људских жртава у рату, учесници су покренули превиђено питање документовања културне и материјалне штете настале током сукоба и последично процењивање економских трошкова рата.⁴⁵ На појединачном нивоу, српски и албански учесници изразили су спремност да се укључе и сазнају више о искуствима и перспективама других страна у вези са ратом. Као што је учесник косовски Србин рекао:

³⁸Фокус група 1, 11. август 2020, регион Приштине, Косово. ³⁹Интервју Е, 23. новембра 2020, Грачаница, Косово. ⁴⁰Фокус група 2, 12. август 2020, регион Приштине, Косово. ⁴¹Фокус група 4, 17. август 2020, регион Пећи, Косово. ⁴²Интервју А, 16. новембар 2020, Приштина, Косово. ⁴³Ибид. ⁴⁴Ибид. ⁴⁵Фокусна група 1), 11. августа 2020, регион Приштине, Косово.

„Веома је важно признати истину и знати ... Мислим, ја лично не знам шта ... Шта су жртве с друге стране, нисам ни чуо ни видео, па не могу ни да говорим ... Не знам за већину жртава са наше стране“⁴⁶

Учесници из свих заједница изразили су жељу да будућа стратегија служи као платформа за њихове приче, искуства и догађаје који симболизују патњу, жртве и жртвовање, а да их друга страна препозна као предуслов за правилно суочавање с прошлошћу и изградњу просперитетније будућности. Као што је горански учесник изјавио: „ стварну истину треба знати, ма колико тешка била“.⁴⁷ Ипак, учесници су истакли различите политичке и структурне препреке које би могле спречити такво ангажовање, укључујући спорове на највишем политичком нивоу, као и бројна нерешена питања која различито утичу на сваку заједницу. Међу учесницима младим косовским Србима, препознавање жртава и одбацивање колективне кривице и одговорности за недела почињена у прошлости, сматра се пресудним за напредак и обнављање односа са косовским Албанцима.⁴⁸ Међу косовским Албанцима примећено је да за исправно документовање ратних злочина који су се догодили на Косову одговорност лежи на државним институцијама, док су косовски Срби били невољнији по овом питању јер још увек не признају и не верују косовским институцијама у потпуности.⁴⁹

4.2 Судови за ратне злочине

Тражење правде за ратне злочине путем судова и судских процеса сматра се пресудним за исправну евиденцију и приписивање одговорности за таква тешка кривична дела, као и меру правде за жртве, преживеле и друге погођене заједнице. Иако постоји консензус да би правда требала бити омогућена жртвама, постоје сумње да ли је кривичноправни систем одрживо решење. Свака етничка заједница има негативну перцепцију о судовима за ратне злочине и суђењима на Косову и сматра их неефикасним и селективним. Међу учесницима косовским Албанцима, суђења за ратне злочине сматрају се најважнијим приступом суочавању са прошлошћу на Косову и остваривању правде за жртве и преживеле. Постоји снажан консензус да они који су починили ратне злочине треба да буду процесуирани и изведени пред лице правде. Таква суђења сматрају се најодрживијом стратегијом у циљу осигуравања да се починиоци (у овом случају српске државне институције и појединци) помире са истином, прихвате одговорност и извине се за тешка кривична дела и плате одштету за људске и материјалне штете.⁵⁰

Иако међу косовским Албанцима постоји страх да мали број истражених случајева и дуги судски поступци одлажу правду за жртве и преживеле,⁵¹ постоји страх да што више времена пролази, то су веће шансе да ће докази, сведочења, сведоци и други извори нестати, а самим тим ће бити и теже привести починиоце правди. Укратко, постоји страх да одгађањем правде судови за ратне злочине доприносе култури некажњавања са озбиљним последицама по колективно сећање, правду, мир и помирење. Такође је раширено незадовољство стратегијом тужилаштва међународних и хибридних судова који су се усредсредили на суђење углавном вишим политичким и војним лидерима и игнорисање починилаца нижег ранга. Приметно је да постоји мало поверења у рад Специјалног суда на Косову, јер се сматра пристрасним и неправедним, циљајући само на косовске Албанце, а занемарујући многе друге наводне случајеве ратних злочина које су починиле српске снаге.⁵² Неки од учесника, који су косовски Албанци, истакли су да би се будућа тужилачка стратегија требала усредсредити на извођење пред лице правде осумњичених, не само из виших рангова војних и полицијских структура, већ и

⁴⁶Фокус група 6, 7. августа 2020, регион Приштине, Косово. ⁴⁷Интервју Д, 19. новембра 2020, Митровица, Косово. ⁴⁸Фокус група 8, 17. августа 2020, широм Косова. ⁴⁹Фокус група 2, 12. август 2020, регион Приштине, Косово. ⁵⁰Фокус група 2, 12. август 2020, регион Приштине, Косово. ⁵¹Фокус група 3, 13. августа 2020, широм Косова. ⁵²Фокус група 2, 12. август 2020, регион Приштине, Косово.

оних појединаца и група који су директно извршили ратне злочине против албанског цивилног становништва и тренутно су на слободи са пребивалиштем у Србији.⁵³ Као што је један учесник изјавио:

*„Мислим да би наводни починилац за кога поуздано знамо да је починио злочине требало да буде изведен пред лице правде, као једини начин да се олакша бол жртвама и њиховим породицама“.*⁵⁴

Други учесници косовски Албанци истакли су да неуспех у суђењу локалној српској полицији и војним службеницима који су били наводни починиоци ратних злочина и који су познати преживелима има директан утицај на неспремност албанске заједнице да прихвати повратак српских избеглица у њихова насеља у којима су живели пре сукоба. Суживот и помирење сматрају се нереалним без правде и решавања злочина из прошлости. Као такве, породице несталих косовских Албанаца, покренуле су потребу за успостављањем Специјалног суда у Србији (слично Специјалном суду за Косово) који би се искључиво бавио ратним злочинима које су починиле српске војне и паравојне снаге на Косову.⁵⁵

Међу учесницима косовским Србима, широко је изражена перцепција да ће починиоце бити тешко привести правди. И међународни и национални судови сматрају се неефикасним и компромитованим. Иако се међународни судови критикују због недостатка кредибилитета и дуготрајности суђења, национални судови, посебно они на Косову, сматрају се неповерљивим.⁵⁶ Неки од српских учесника отворено су изразили неповерење у достизање правде за жртве ратних злочина након 1999. године и изразили неповерење у косовско правосуђе, углавном због перцепције да су суђења за ратне злочине над Србима била лажна и измишљена.⁵⁷ Као што је изјавио један грађанин косовски Србин: „ми више не верујемо у транзициону правду као правду“.⁵⁸ Сврха интернационализованих судова била је „само да суде Србима и никоме другом“.⁵⁹ Слично томе, нема много очекивања да ће Косовски специјални суд пружити правду жртвама.⁶⁰ Ово се подударно са претходним истраживањима и истраживањима јавног мњења о очекивањима и перцепцијама грађана о овом суду.⁶¹ Преовлађује перцепција да Косово као дубоко поларизовано друштво пати од недостатка владавине закона, где припадници невећинских заједница нису у могућности да у потпуности остварују своја права.⁶² Мање етничке заједнице истакле су да међународна и национална суђења за ратне злочине нису донела правду за њихове жртве и преживеле. Постоји осећај да се некажњавање злочина над малим етничким заједницама нормализује нечињењем државних институција и ћутањем група цивилног друштва на Косову. Стога је ромски учесник додао да су „као последица некажњавања у прошлости мање етничке групе изгубиле веру и поверење у правосуђе које може донети правду“.⁶³ Слично томе, горански учесник је додао да је: „ неуспех правосуђа довео до веће раздвојености и мржње међу заједницама“.⁶⁴

4.3 Репарације и подршка жртвама и преживелима

Учесници су покренули питање ратне одштете и компензације погођених заједница, као и социјално-економску подршку преживелима из сукоба. Иако, слично осталим аспектима транзиционе правде, постоје различита мишљења, посебно међу косовским Албанцима и Србима, о томе ко треба да плаћа репарације и ко треба да има користи

⁵³Фокус група 3, 13. августа 2020, широм Косова. ⁵⁴Фокус група 4, 17. август 2020, регион Пећи, Косово. ⁵⁵Фокус група 3, 13. августа 2020, широм Косова.

⁵⁶Фокус група 8, 17. августа 2020, широм Косова. ⁵⁷Фокус група 6, 7. августа 2020, регион Приштине, Косово. ⁵⁸Фокус група 3, 13. августа 2020, широм Косова. ⁵⁹Ибид.

⁶⁰Фокус група 6, 7. августа 2020, регион Приштине, Косово. ⁶¹Висока, Процена потенцијалног утицаја Специјалног суда на Косову.; Ахметај и Унгер, Косовски оквир за суочавање с прошлошћу на прекретници. ⁶²Фокус група 3, 13. августа 2020, широм Косова. ⁶³Интервју Б, 17.11.2020, Приштина, Косово.

⁶⁴Интервју Д, 19. новембра 2020, Митровица, Косово.

од њих. Од завршетка сукоба, косовске институције нуде социјално-економску помоћ углавном групама косовских Албанаца као вид признања њихове патње током сукоба. Иако претежна помоћ иде ратним ветеранима ОБК (38.218), међу породицама цивилних жртава и несталих особа има 8.713 корисника, укључујући 88 из српске заједнице.⁶⁵ До сада је српска влада одбијала да се позабави питањем ратне одштете и накнаде ратне штете. Накнада за ратну штету жртвама косовског сукоба добијена на српским судовима додељена је за ограничен број случајева.⁶⁶ Уместо тога, фокус српске владе био је на тражењу приступа и потраживању власништва над друштвеном имовином и предузећима на Косову, као и на побољшању животних услова српских повратника.

Косовски Албанци су истакли да је мало вероватно да ће бити мира и воље да се крене даље све док се не обезбеди одштета за ратну штету - посебно од стране српске државе.⁶⁷ Сличан став дели и заједница Ашкалија.⁶⁸ Ипак, тачна процена ратне штете је и даље један од аспеката који се највише превиђају у суочавању са прошлосту на Косову. Постоји широки консензус да будућа стратегија за транзициону правду мора дати приоритет повраћају пензијских доприноса косовским Албанцима које српске власти не обезбеђују више од две деценије. Ово се сматра пресудним за решавање многих социјално-економских неправди које утичу на добробит старијих људи на Косову.⁶⁹ Неки од албанских учесника истакли су важност коришћења Европског суда за људска права као могућег начина за тражење одштете за ратне злочине и другу штету насталу током сукоба на Косову.⁷⁰ За косовске Србе, нуђење репарација за ратну штету жртвама не сматра се начином решавања проблема, већ стратегијом за признавање грешака због прошлих недела.⁷¹ Штавише, учесници косовски Срби верују да Србија не би требало да плаћа репарације за ратне штете јер је сукоб био унутрашњи и репарације се примењују само на међудржавне сукобе и између две међународно признате државе. Други тврде да ако се од Србије затражи да плати одштету за штету на Косову, треба да плати и НАТО штету нанесену Србији и за цивилне жртве.⁷²

Међу косовским Албанцима, нестале особе и њихови рођаци, жртве сексуалног насиља током рата и ратни ветерани наведени су као групе претежно погођене ратом на Косову, док је потреба за будућим психолошким лечењем (посттрауматски поремећај) и економском подршком тих жртава и преживелих, сматрали су се пресудним у суочавању са прошлосту. Постоје одређена признања позитивног рада косовских институција, али и даље се распрострањеност социјалних и институционалних ограничења у препознавању и подршци овим жртвама сматра главном препреком за пружање мере правде и подршке тим погођеним заједницама.⁷³ Поред репарација, учесници из свих етничких група тврдили су да је пружање могућности запошљавања жртвама и преживелима сукоба од суштинске важности да би им се пружила социјално-економска правда, која је подједнако важна као и познавање истине о прошлости или привођење починилаца правди. Конкретно, учесници косовски Албанци истакли су да угроженим заједницама треба одобрити додатна права и привилегије за приступ образовању, здравственој заштити и другим јавним услугама.⁷⁴ Косовски Албанци су редовно износили важност успостављања рехабилитационих и психо-социјалних центара за оне који још увек доживљавају ратне трауме.⁷⁵ Иницијативе за борбу против стигме, психотерапију (укључујући терапије за породице жртава и преживелих), ослобађање жртава и преживелих од плаћања у областима као што су здравство и образовање наведени су као додатни облици за подршку жртвама и преживелима рата. Иако су

⁶⁵ Подаци из јуна 2020. показују да постоји 785 косовских Албанаца жртава сексуалног насиља који примају месечну пензију од владе Косова. ⁶⁶ Видети: ФХП, Прва пресуда о одговорности државе за злочине на Косову: Накнада штете породицама жртава злочина у Подујеу, 2016, Београд. Доступно на: <http://www.hlc-rdc.org/?p=31649&lang=de>.

⁶⁷ Фокус група 1, 11. август 2020, регион Приштине, Косово. ⁶⁸ Интервју А, 16. новембар 2020, Приштина, Косово. ⁶⁹ Ибид.

⁷⁰ Фокус група 5, 20. август 2020. године, регион Митровице, Косово. ⁷¹ Фокус група 8, 17. августа 2020, широм Косова.

⁷² Фокус група 10, 02. септембар 2020, широм Косова. ⁷³ Фокус група 2, 12. август 2020, регион Приштине, Косово. ⁷⁴ Фокус група 2, 12. август 2020, регион Приштине, Косово. ⁷⁵ Фокус група 1, 11. август 2020, регион Приштине, Косово.

недоминантне етничке групе навеле институционалне и бирократске препреке које су их спречавале и још увек их спречавају, на пример Ромкиње које су жртве и које траже помоћ и признање.⁷⁶

Стога су све етничке групе на Косову нагласиле да будућа стратегија не би требало да се бави само потребама и бригама погођених заједница, већ и да предвиди помоћ и изградњу капацитета за оне који помажу, живе са заједницама и подржавају их директно или индиректно.⁷⁷ Конкретно, међу младима постоји перцепција да су они индиректне жртве сукоба јер су одрасли у постконфликтном окружењу и одрасли са причама и утелотворују искуства својих породица и вољених који су директно били погођен сукобом. Они себе доживљавају као жртве друге генерације рата и као такви имају право да учествују у расправама и играју улогу у суочавању с прошлошћу. Млади људи у обе заједнице отворенијег су духа да се укључе у међуетнички дијалог и нагласили су потребу за помирењем ради перспективније будућности. Ипак, млађе генерације у обе заједнице имају ограничено знање о чињеницама о сукобу. На њихове ставове у великој мери утичу наратив и искуство њихових породица и заједница, као и шири јавни и етнички дискурс.⁷⁸

4.4 Гаранције за непонављање

Као део процеса транзиционе правде, институционалне и политичке гаранције за непонављање прошлих ратних злочина и озбиљних кршења људских права играју виталну улогу у обнови поверења и успостављању односа међу групама у сукобу. Без узајамно постигнутог мировног споразума, мере за гарантовање непонављања прошлих злочина на Косову одвијале су се путем међународно наметнутих институционалних и политичких аранжмана. Недостатак политичког решења између Косова и Србије и одсуство процеса политичког помирења директно се манифестује у перспективама грађана о спремности и способности државних власти са обе стране да обезбеде правду за жртве и изградне мир за будућност. Међу учесницима косовским Албанцима постоји широка перцепција да Србија прво мора да призна Косово као суверену и независну државу, а затим да се заједнички ради на решавању наслеђа из прошлости.⁷⁹ Без таквог узајамног признавања, сваки покушај решавања осталих отворених питања ризикује да не успе. У оквиру мера за постизање правде у вези са прошлим кршењима људских права, питање званичног извињења поставља се као питање које треба потражити у будућој стратегији. За учеснике косовске Албанце, званично извињење сматра се пресудним за раздвајање садашњих државних институција од прошлих ратних злочина и преузимање обавеза у борби против говора мржње и уклањању особа с јавних функција а који су били умешани у прошли ратни злочин. Међутим, за њих се гаранције за непонављање прошлих неправди сматрају непостојећим све док у Србији владајућа елита представља наслеђе Милошевићевог режима, и активно подржава и рехабилитује ратне злочинце у јавни живот и промовише ратнохушкачки дискурс према Косову. Конкретно, националистички и антиалбански наратив који промовишу српска влада и њихови министри, виде се као очигледни примери да Србија није спремна да се суочи са прошлошћу и не нуди гаранцију да се злочини и неправде из прошлости неће поновити.⁸⁰ Слично томе, за косовске Србе, доминантно присуство бившег војног и политичког вођства ОВК на косовској политичкој сцени сматра се блокадом етничког мира и помирења.⁸¹

⁷⁶Интервју Б, 17. новембар 2020, Приштина, Косово. ⁷⁷Фокус група 1, 11. август 2020, регион Приштине, Косово. ⁷⁸Фокус група 3, 13. августа 2020, широм Косова
⁷⁹Фокус група 3, 13. августа 2020, широм Косова. ⁸⁰Фокус група 2, 12. август 2020, регион Приштине, Косово. ⁸¹Фокус група 8, 17. августа 2020, широм Косова.

Дакле, међу српском заједницом не постоји спремност да се суочи са прошлошћу (нарочито са ратним догађајима из периода пре 1999 и за време конфликта). Уместо тога, фокус забринутости био је на тренутној ситуацији на Косову где превладава перцепција да „косовски Албанци не препознају проблеме невеликих заједница, не показују солидарност са темама од општег значаја, попут права на употребу језика, и игноришу потребе других заједница, посебно Срба“.⁸² Учесници Срби истакли су незадовољство што се осећају одбачено од заједнице косовских Албанаца, док су истовремено одбили да признају искуства и перспективе Албанаца у вези са прошлом неправдом.⁸³ Конкретно, међу Србима постоји перцепција да би Влада Косова требало да учини више на задовољавању потреба српске заједнице, док истовремено постоји тенденција одбијања признавања Владе Косова као легитимне власти.⁸⁴ Међутим, они наводе да су различита гледишта о статусу Косова „кључни елемент који омета политичке лидере из албанске заједнице да се са проблемима српске заједнице односе на потпунији и квалитетнији начин“.⁸⁵ Ипак, међу Србима постоји и незадовољство због тога што Београд контролише њихову политичку судбину на Косову, указујући на унутаретничке тензије и динамику која игра кључну улогу у спречавању процеса помирења и казивања истине.⁸⁶ На пример, у вези са одрживошћу будуће стратегије за транзициону правду, учесник косовски Србин изразио је страх да би „Београд поново ставио шапу на Србе и рекао – не можете радити онако како су то написали Албанци . [Дакле] ... Нисам оптимиста кад је било каква стратегија у питању“.⁸⁷

За остале мање етничке заједнице на Косову, гаранције за непонављање имају различита значења, али постоји огроман консензус да је потребно да се напори усредсреде на унапређење владавине и промоцију мира, правде, једнакости и поштовања на државном и друштвеном нивоу. Учесник Ашкалија изјавио је да „треба да радимо са децом од малих ногу, али и са њиховим родитељима“.⁸⁸ Сличног гледишта је и учесник Горанац који сматра да су друштвена и језичка интеграција пресудни за мирни суживот између заједница.⁸⁹ Учесник из ромске заједнице додао је да је укључивање свих погођених заједница у процесе транзиционе правде пресудан приступ за осигурање да се прошлост не заборави и изгради другачија будућност.⁹⁰ Распрострањеност национализма међу доминантним заједницама на Косову за њих представља претњу њиховој заједници.⁹¹ Учесник косовски Турчин имао је другачије мишљење, изјавивши да „ако желимо да изградимо одрживи мир, важно је ојачати локалне капацитете и институције на свим нивоима како би се решили основни узроци нестабилности. Морамо да оставимо по страни нашу прошлост и да се сви заједно усредсредимо на будућност“.⁹²

⁸²Закључци фокус групе 6, 7. августа 2020, регион Приштине, Косово. ⁸³Фокус група 5, 20. август 2020. године, регион Митровице, Косово. ⁸⁴Ибид. ⁸⁵Ибид.

⁸⁶Фокус група 8, 17. августа 2020, широм Косова. ⁸⁷Фокус група 9, 1. септембра 2020, Северна Митровица, Косово.

⁸⁸Интервју А, 16. новембар 2020, Приштина, Косово. ⁸⁹Интервју Д, 19. новембра 2020, Митровица, Косово. ⁹⁰Интервју Б, 17. новембра 2020, Приштина, Косово.

⁹¹Интервју Е, 23. новембра 2020, Грачаница, Косово. ⁹²Интервју Ц, 18. новембра 2020, Приштина, Косово.

ИНФРАСТРУКТУРА ЗА СУОЧАВАЊЕ СА ПРОШЛОШЋУ НА КОСОВУ (И4ССП)	
1. Стратешка визија и национално разумевање суочавања са прошлошћу⁹³	Разматрања
Основа: Принципи ⁹⁴ и етика за транзициону правду/суочавање са прошлошћу на Косову, промовишу три елемента:	* Осигуравање широког друштвеног и политичког ангажовања + власништво за легитимитет и консензус међу свим сегментима друштва
1) Првенство приступа усмерених на жртве и преживеле	
2) Већа родна равноправност и родна сензитивност	
3) Де-етнизација, деполитизација и де-персонализација иницијатива за транзициону правду/суочавање са прошлошћу	
Потребно да се развије кроз широк консултативни и инклузиван процес који укључује све сегменте друштва	
2. Колективна база знања и података о транзиционој правди/суочавању са прошлошћу на Косову	Разматрања
Основа: централизована, интерактивна и доступна база знања о транзиционој правди на Косову, са следећим функцијама:	* доступно свим грађанима и погођеним заједницама на свим службеним језицима на Косову * управљање од стране адекватне и политички независне власти
- документовање рада постојећих механизма и иницијатива, укључујући: законе, извештаје и податке државних институција, судских случајева, студија тинк-тенкова, невладиних организација и академске заједнице, усмених историја, прича грађана и другог садржаја који бележи искуства свих етничких група на Косову	
- Информисано креирање политика путем јавно доступних података и знања	
- Јавно доступно и разумљиво свим грађанима који желе да дођу до информација о свим питањима транзиционе правде	
Њима је потребно да управља адекватан и политички независан ауторитет.	
3. Национална стратегија за суочавање са прошлошћу/транзициону правду заснована на принципу одоздо према горе и фокусирана на жртве	Разматрања
Основа: Стратешка визија и свеобухватан оквир за координацију, хармонизацију и дугорочни приступ за институције и невладине организације.	* Управљање од стране адекватних и политички независних актера * транспарентно * отворено за јавност
Важно је да ово буде дизајнирано као промишљање; то значи да су потребе и интереси свих погођених грађана (укључујући жртве, преживеле, ветеране, жене, омладину) у центру доношења одлука пре него што се креирају политике и механизми. На овај начин се могу развити културно прикладне и контекстуално специфичне иницијативе.	
Потребно је да се процес води локално: без заузимања од стране међународних институција или „спољних образаца“	
4. Институционална инфраструктура за суочавање са прошлошћу	Разматрања
Основа: Кровна инфраструктура за координацију институционалних и невладиних иницијатива и ресурса који промовишу транзициону правду. Функције:	* Управљање од стране адекватних и политички независних актера * транспарентно * отворено за јавност
- Размена информација и редовни консултативни састанци;	
- Подршка интерактивном, кооперативном и промишљеном приступу при решавању одређених питања транзиционе правде;	
- Обезбеђивање простора за погођене заједнице у којем би се каналисале њихове потребе, и заговарала њихова права и интереси;	
- Нуђење саветодавних услуга и консултације за погођене заједнице и релевантне заинтересоване стране;	
- Надгледање поштовања принципа транзиционе правде и спровођење националне стратегије за транзициону правду од стране различитих заинтересованих страна;	
- Служиће као платформа за производњу, документовање и размену знања о транзиционој правди;	
- Повезивање процеса транзиционе правде са активностима на изградњи мира и развоју ради промоције мира, правде и заједничке будућности.	

⁹³Графички резиме извештаја истих аутора „Демократизација транзиционе правде: ка промишљеној инфраструктури за суочавање с прошлошћу на Косову“, мај 2020. године. ⁹⁴У току је иницијатива косовског цивилног друштва која има за циљ развијање принципа „који ће информисати и усмерити политичке и јавне актере о томе како ступити у контакт са жртвама, преживелима, болном прошлошћу и историјским наративима“ и има за циљ „спречавање штетног дискурса и акција повезаних са наслеђем сукоба“: „Принципи суочавања с прошлошћу за косовски контекст“, интерни нацрт документа, новембар 2020.

ГЛАВНИ ЕЛЕМЕНТИ НАЦИОНАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ ЗА СУОЧАВАЊЕ СА ПРОШЛОШЋУ / ТРАНЗИЦИОНУ ПРАВДУ НА КОСОВУ

[Напомена: овај преглед заснован је на налазима у овој студији; свеобухватнија консултација могла би открити додатне потребе погођених заједница]

Стуб	Питање	Шта
Тражење истине	<ul style="list-style-type: none"> - Етничке групе различито перципирају истину; сви су предиспонирани да заговарају моноетничку потрагу за истином, обележавање и документовање прошлости; - Огроман недостатак поузданих података о предратним, ратним и послератним злочинима/ озбиљним кршењима људских права; - Занемаривање/ игнорисање искустава и потреба других мањина; - Врло мало емпатије и разумевања перспектива и искустава других заједница. 	<ul style="list-style-type: none"> - Истина и документовање предратних и ратних злочина и других тешких повреда људских права; - Истина и документовање послератних и недавних тешких злочина; - Истина о несталим лицима; - Деконструкција доминантних (једностраних/ етно-националних) наратива и едукација о чињеничним подацима о сукобу кроз наративе, архиве, музеје о рату, и школских уџбеника из историје.
Суђења за ратне злочине	<ul style="list-style-type: none"> - Генерално се сматра важним за суочавање са прошлошћу, али постоји генерално негативна перцепција о судовима за ратне злочине и суђења на Косову; - Перцепција да је „сопствена етничка група“ селективно циљана; - Незадовољство што се процесуирају само особе високог ранга, док многи наводни починиоци остају на слободи. 	<ul style="list-style-type: none"> - Правда за предратне и ратне злочине; - Правда за послератне и давне тешке злочине.
Репарације / надокнаде и подршка	<ul style="list-style-type: none"> - Многе социјално-економске неправде повезане са ратним временом нису адресиране; нпр. пензијски доприноси у српском систему нису враћени старијим косовским Албанцима; - Недостатак или ограничена надокнада / подршка косовске владе погођеним заједницама – осим ветерана. 	<ul style="list-style-type: none"> - Потреба за репарацијама и надокнадом штете од стране Србије; - Психосоцијална, рехабилитациона и финансијска / подршка за све погођене заједнице (укључујући жртве сексуалног насиља); - Помоћ и изградња капацитета за оне који помажу, живе и подржавају директно или индиректно погођене заједнице + за другу генерацију (млади).
Гаранције за непонављање	<ul style="list-style-type: none"> - Недостатак мировног споразума између Србије и Косова и непризнавање Косова од стране Србије представљају огроман камен спотицања за доминантне заједнице на Косову да живе мирно; - Политичка сцена у Србији и на Косову у којима доминирају ратни борци/ политичари; овековечујући једностране етнонационалистичке наративе. 	<ul style="list-style-type: none"> - званично извињење из Србије (доминација и рехабилитација политичара Милошевићевог режима у Србији штете изгледима за мир и правду); - Доминација политичара повезаних са ОВК на Косову штети изгледима за мир и правду ; - унапређивање владавине и промоција мира, правде, једнакости и поштовања на државном и друштвеном нивоу; - Заштита мањинских права.

5. Закључци и препоруке

Ова студија је понудила преглед перспектива грађана о томе шта би требало да буду водећи принципи и тематски фокус будуће стратегије за транзициону правду на Косову. Ослањајући се на запажања из свих расправа у фокус групама и појединачних разговора, овај закључни одељак нуди пет препорука које би могле бити корисне свима онима који су укључени у осмишљавање будуће стратегије. Све у свему, грађани Косова очекују да би Влада Косова требало да заузме свеобухватан приступ који је усредсређен на жртве приликом израде националне стратегије за транзициону правду у будућности. Будући свеобухватни приступ вероватније ће успети ако буде уживао процедурални легитимитет међу заједницама, наиме, ако је осмишљен кроз партиципативни процес и процес усмерен на грађане, који осигурава локално власништво и укључивање у читав процес транзиционе правде. Требало би укључити удружења жртава како би се осигурало шире учешће у овом процесу, али такође треба да постоји директно учешће жртава и чланова њихових породица који имају мање могућности да изразе своје потребе. Слично томе, организације цивилног друштва на Косову могу покренути кампању за промоцију таквог приступа и из темеља изградити политички и мултиетнички консензус о принципима, сврси, обиму и функцијама будуће стратегије о транзиционој правди.

Препорука 1: *Будућа стратегија за транзициону правду мора се заснивати на принципу одоздо према горе, где се све погођене заједнице блиско консултују и укључују у утврђивање њихових потреба, нудећи простор и подршку за допринос дизајну институционалних и практичних модалитета у испуњавању њихових потреба и са њима се блиско и редовно консултује током фаза спровођења и евалуације.*

Грађани су истакли да будућа стратегија треба да има свеобухватан приступ, који окупља и интегрише различите стубове транзиционе правде како би се осигурало да се потребе погођених заједница решавају на холистички и инклузиван начин. Иако су свеобухватност и инклузивност пресудни за осигуравање да се евентуална стратегија бави потребама свих погођених заједница и на тај начин ужива широк локални легитимитет, распрострањеност перцепција о сукобу и његовом наслеђу заснована на идентитету може сама по себи бити главна препрека напредовању. Ипак, остаје велики изазов како осигурати да се истина, правда и помирење промовишу истовремено и свеобухватно, узимајући у обзир различита гледишта и ставове етничких заједница. Нарочито, свеобухватност се не сме мешати са балансирањем кривике или одговорности за неправде из прошлости. Супротно томе, будућа стратегија треба да послужи као платформа за откривање многих страна истине, и да се правда жртвама доноси на неселективној и неетничкој основи, а да се права дистрибуирају на праведан, поштен, и инклузивни процес.

Препорука 2: *Будућа стратегија мора имати свеобухватан приступ, окупљајући на тај начин и интегришући различите стубове транзиционе правде тако да се потребе погођених заједница решавају на холистички и инклузиван начин.*

Међу свим учесницима постоји бојазан да, без обзира на то колико је добро написана будућа стратегија за транзициону правду, она не би могла да се примени у пракси.⁹⁵ Ово произилази из ограниченог поверења у владине институције, а посебно у спровођење

⁹⁵Фокус група 5, 20. август 2020. године, регион Митровице, Косово.

закона и политика. Да би се адресирала ова забринутост, потребан је институционални механизам који обједињује постојеће међународне и националне стратегије кривичног гоњења за ратне злочине, законе и механизме за нестале особе, социјалну помоћ различитим погођеним заједницама и истраживања, документацију и комеморацију. Штавише, вероватноћа успеха будуће стратегије зависи од националног консензуса о важности давања приоритета доношењу политика и примени транзиционе правде, што подразумева политичку вољу свих политичких партија, етничких група, група цивилног друштва и удружења која представљају погођене заједнице, као и међународне мисије и донатори на Косову.

Препорука 3: *Будућа стратегија мора предвидети институционалну инфраструктуру за суочавање са прошлошћу на Косову, која би координисала, надзирала и подржавала постојеће и будуће секторске законе, стратегију, политике и механизме за различите стубове транзиционе правде и суочавање са прошлошћу.*

Чини се да је опште знање учесника о раду међународних, хибридних и националних судова за ратне злочине ограничено. Јавним знањем о ратним злочинима доминирају онлајн медији и телевизије, као и неколицина протагониста и креатора мишљења. Потребно је пребацити јавни дискурс са спекулативног и набијеног жаргона на тачно и уравнотежено извештавање, које је засновано на доказима, о транзиционој правди. Државне институције и правосудна тела морају блиско сарађивати са заједницом цивилног друштва и медијима како би промовисали тачно и на чињеницама засновано извештавање о суђењима за ратне злочине и да би се суочили са погрдним и негативним етикетирањем процеса транзиционе правде на Косову. Конкретно, постоји хитна потреба за дизајнирањем образовних и теренских програма који побољшавају знање шире јавности о транзиционој правди. Изгледа да су семинари цивилног друштва, радионице и предавања учесника из различитих заједница у прошлости имали позитиван утицај, па би промоција веће сарадње, посебно међу младима, могла у великој мери имати користи од процеса транзиционе правде. Усмена историја и прикупљање личних прича такође могу допринети документовању прошлости.

Препорука 4: *Будућа стратегија мора предвидети образовне и информативне програме који би се могли спроводити заједно са државним школама, медијима и групама цивилног друштва за подизање свести јавности о важности суочавања са прошлошћу на Косову, адресирању наслеђа рата и правде за жртве.*

Коначно, решавање питања репарација и гаранција за непонављање у будућности ће највероватније зависити од евентуалног споразума о нормализацији односа између Србије и Косова. Иако ће будућа стратегија о транзиционој правди вероватно наићи на бројне препреке, то је једини пут који осигурава да се прошлост не избегне и да се мера правде пружи свим погођеним заједницама, да истина изађе на видело и да млађе генерације престану бити таоци прошлости, већ да се усмере ка правди и мирнијем друштву. До таквог исхода, власт и групе цивилног друштва на Косову, уз помоћ ЕУ и других донатора, могу да сарађују на мапирању и обједињавању чињеница о стварним људским, материјалним и социјално-економским трошковима сукоба и штете нанете свим етничким групама на Косову. Нужна је такође потреба да се верификује и постигне заједнички споразум о бројкама, односно броја жртава повезаних са сукобом. Слично томе, мере за изградњу поверења и институционална уверавања са обе стране су од суштинског значаја за демонстрирање посвећености изградњи мира, суживоту и кретању напред.

Препорука 5: Дијалог за нормализацију односа између Србије и Косова који подржава ЕУ мора да се бави хитним и нерешеним питањима суочавања са прошлошћу, а евентуални споразум треба да узме у обзир потребе и перспективе свих погођених заједница.

Закључно, случај за свеобухватни приступ транзиционој правди и суочавању с прошлошћу снажан је и само кроз процес одоздо према горе, који је усредсређен на грађане, а инклузиван процес будуће стратегије и институционална акција ће вероватно уживати широк јавни легитимитет и створити утицај на затварање поглавља из прошлости и отварање нових, надамо се за бољу будућност.

6. Анекси

6.1 Косовски правни оквир за суочавање са прошлошћу и транзициону правду на Косову

Закон бр. 04 / Л-172 о изменама и допунама закона бр. 04 / Л-054 о статусу и правима мученика, инвалида, ветерана, припадника Ослободилачке војске Косова, жртва сексуалног насиља у рату, цивилних жртва и њихових породица.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=9436>].

Закон бр. 04 / Л-023 о несталим лицима.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2765>].

Закон бр. 06 / Л-054 о судовима.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=18302>].

Закон бр. 03 / Л-052 о Специјалном тужилаштву Републике Косово:
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=2526>].

Закон бр. 05 / Л-053 о специјалним коморама и специјалном тужилаштву.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=11036/>].

Закон бр. 04 / Л-015 о заштити сведока.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2758>].

Закон бр. 04 / Л-31 о међународној правној сарадњи у кривичним стварима.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=2769>].

Код бр. 06 / Л-074 Кривични законик Републике Косово.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=18413>].

Закон бр. 06 / Л-091 о измени и допуни кривичног поступка.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=20500>].

Закон бр. 05 / Л-060 о судској медицини.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=12325>].

Закон бр. 03 / Л-178 о класификацији информација и безбедносним проверама.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2690>].

Ниска бр. 05 / Л -021о заштити од дискриминације.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=10924>].

Закон бр. 03 / Л-053 о надлежности, одабиру предмета и расподели предмета ЕУЛЕКС-ових судија и тужилаца на Косову.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2527>].

Закон бр. 03 / Л-040 о локалној самоуправи.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2530>].

Закон бр. 02 / Л-37 о употреби језика.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2440>].

Закон бр. 03 / Л-047 о заштити и промоцији права заједница и њихових чланова на Косову.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2531>].

Закон бр. 03 / Л-068 о образовању у општинама Републике Косово.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2543>].

Закон бр. 03 / Л-95 о правима бивших политички осуђених и прогоњених.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2738>].

Закон бр. 06 / Л-059 у Меморијалном комплексу Адем Јасхари у Преказу .
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=18130>].

Закон бр. 06 / Л-073 о статусу албанских запослених у образовању у Републици Косово од академске 1990/91 до академске 1998/99.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=18857>].

Закон бр. 04 / Л-146 о Агенцији за управљање спомен-комплексима на Косову.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=8657>].

Закон бр. 04 / Л-174 о просторном планирању.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=8865>].

Закон бр. 05 / Л-010 о Косовској агенцији за поређење и верификацију имовине.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=13023>].

Закон бр. 04 / Л -261 о ветеранима рата Ослободилачке војске Косова.
[<https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=9435>].

6.2 Листа дискусија фокус група и интервјуа

Категорија	Категорија	Број учесника	Датум	Локација	Метод
Фокус група 1	Жене (косовске Албанке)	14	11.08.2020.	Регион Приштин	На мрежи (преко зума)
Фокус група 2	Млади (албанска заједница)	14	12.08.2020.	Регион Приштин	На мрежи (преко зума)
Фокус група 3	Чланови породице несталих особа (албанска заједница)	13	13.08.2020.	Широм Косова	На мрежи (преко зума)
Фокус група 4	Мешовита група (албанска заједница)	17	17.08.2020.	Регион Пећи	Лично
Фокус група 5	Мешовита група (албанска заједница)	15	20.08.2020.	Регион Митровице	Лично
Фокус група 6	Жене (српска заједница)	15	07.08.2020.	Регион Приштин	На мрежи (преко зума)
Фокус група 7	Мешовита група (српска заједница)	15	12.08.2020.	Регион Ѓњилане	На мрежи (преко зума)
Фокус група 8	Млади (српска заједница)	15	17.08.2020.	Широм Косова	На мрежи (преко зума)
Фокус група 9	Мешовита група (српска заједница)	15	01.09.2020.	Северна Митровица	На мрежи (преко зума)
Фокус група 10	Мешовита група (српска заједница)	15	02.09.2020.	Широм Косова	На мрежи (преко зума)

Код	Категорија	Датум	Локација	Метод
Интервју А.	Ашкалијски активиста цивилног друштва	16.11.2020.	Приштина	На мрежи (преко зума)
Интервју Б.	Ромски активиста цивилног друштва	17.11.2020.	Ђаковица	На мрежи (преко зума)
Интервју Ц.	Турски активиста цивилног друштва	18.11.2020.	Призрен	Telefon
Интервју Д.	Горански активиста цивилног друштв	19.11.2020.	Митровица	Лично
Интервју Е.	Ромски активиста цивилног друштва	23.11.2020.	Graçanica	Email
Интервју Ф.	Бошњачки активиста цивилног друштва	24.11.2020.	Митровица	Лично

Децембар
2020

PAX inTegra

